

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεστανική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΑΗΣ, Διασχίσεις στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «τρακτούργια» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιάς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιγερ και την λόγην αντικαθιστά το ψηφροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάλιστα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΩΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκεμβριανά: Η απαγόρευση του συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, *Χριστίνα Αργεντινώνη*, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Καλλιόπη Γερωνυμάκη*, Σίμος Μποζίκης, Χριστίνα Κουεζούρη, *Χρήστος Χατζημωσήφ*, Θάνος Αγγελόπουλος

42

ΑΘΗΝΑ 2025

«Πολύφωνη αρμονία»;

Νίκος Θεοδωρόπουλος

doi: [10.12681/mnimon.44995](https://doi.org/10.12681/mnimon.44995)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοδωρόπουλος Ν. (2025). «Πολύφωνη αρμονία»; : Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1922-1936). *Μνήμων*, 42, 233–255. <https://doi.org/10.12681/mnimon.44995>

ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ

«ΠΟΛΥΦΩΝΗ ΑΡΜΟΝΙΑ»; ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ*

Ούτε ή ιστορία τής μακροῦς ἐποχῆς τής Τουρκοκρατίας, οὔτε ή ιστορία τής βραχυτάτης, ἀλλ' ἐντονωτάτης εἰς ιστορικὸν βίον Ἐπαναστάσεως, ἔχουν ἀκόμη γραφῆ συμφώνως μετὸ νέον ἀπηκριβωμένον, ἀλλὰ καὶ καθολικὸν ιστορικὸν πνεῦμα. Ἄξια λόγου βεβαίως πονήματα ὑπάρχουν, [...] ἀλλ' ἔργον δυνατὸν, οὐσιαστικόν, δὲν ἐγράφη ἀκόμη. Ἐννοῶ ἔργον συνολικόν, μετὰ βαθεῖαν ἐρευνητικὴν δύναμιν, ἀλλὰ καὶ μετὰ εὐρὴν ιστορικὸν πνεῦμα καὶ μετὰ ρωμαλέαν ιστορικὴν πνοήν, ὅποια εἶναι τὰ ἔργα ἐνὸς Γίββωνος, ἐνὸς Ranke ἢ Γρηγοροβίου, ἐνὸς Lavissee ἢ Rambaud. Δὲν ἔχομεν ἀνάλογον ἔργον. [...] Πότε θὰ ἐμφανισθῆ ὁ ἄξιος ιστορικός, ὁ ὁποῖος θ' ἀναλάβῃ τὴν ἔρευναν καὶ τὴν συνολικὴν συγγραφὴν μεγάλου καὶ ἐνδόξου τμήματος τῆς Ἐθνικῆς Ἱστορίας, εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ, εἴτε κατὰ περιόδους; Μεγάλῃ ἐλπίδι διὰ διαγωνισμῶν νὰ εὐρεθῆ ὁ ιστορικός οὗτος δὲν ὑπάρχει, διότι οὐδὲν γενναῖον ἔργον ἐπροεκάλεσε ποτὲ διαγωνισμός· μεγάλη ἐλπίδι διὰ τῶν δημοσιευμάτων κατὰ τὰς ἐορτὰς τῆς Ἐκατονταετηρίδος νὰ εὐρεθῆ ὁ ἔθνικός ιστορικός δὲν ὑπάρχει· τὰ δημοσιεύματα θὰ εἶναι ἐπίσημα καὶ τυπικά. [...] Αἱ ἡρωϊκαὶ πράξεις εἶναι ἀπαύγασμα τοῦ βίου ἐνὸς ἔθνους, καὶ ἡρωϊκαὶ πράξεις δὲν εἶναι μόνον τὰ λαμπρὰ ὀλοκτανώματα, εἶναι καὶ αἱ ἄγνωστοι ταλαιπωρίαι καὶ πικρίαι καὶ πόνοι τῆς γενεᾶς, ἢ ὅποια ἐν σιγῇ παρεσκεύασε τὴν ἀναβίωσιν.¹

Με αὐτὰ τὰ ερωτήματα καὶ τὶς διαπιστώσεις ἐκλείνει σειρά ἐπιφυλλίδων τοῦ στην *Πρωτῆ* γιὰ τὶς κλασικὲς σπουδὲς ὁ καθηγητὴς Ἀδαμαντίος Ἀδαμαντίου, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1929. Λίγους μῆνες πρὶν τοὺς εορτα-

* Ευχαριστίες οφείλονται στον Παναγιώτη Στάθη, γιὰ τὶς πολὺτιμες συζητήσεις καὶ τὴν γενναιοδωρὴ παραχώρηση ἀδημοσίευτης μελέτης γιὰ τὴν ιστοριογραφία τοῦ 20οῦ αἰῶνα περὶ τὸ 1821.

1. Αδ. Ἀδαμαντίου, «Η ἐλληνικὴ ἀναγέννησις τοῦ ΙΗ' αἰῶνος πρόδρομος τῆς Ἐπαναστάσεως», *Πρωτῆ*, 21.9.1929, σ. 1-2.

σμούς της Εκατονταετηρίδας της Επανάστασης του '21, το στιγμιότυπο αποτυπώνει εύγλωττα τις αναζητήσεις μιας ιστοριογραφίας που αναμετριόταν με το εθνικό παρελθόν. Πώς εγγραφόταν όμως στο ευρύτερο μεσοπολεμικό τοπίο;

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η ανάδειξη του ρόλου της εκδοτικής παραγωγής στη διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Εξετάζονται δημοσιεύσεις που καλύπτουν το χρονολογικό φάσμα μεταξύ ύστερου Βυζαντίου και Επανάστασης του '21, όπου περιλαμβάνονται χρονικές περιόδους που κλήθηκαν στην ιστοριογραφία υπό τους όρους, μεταξύ άλλων, *Τουρκοκρατία*, *Φραγκοκρατία*, *Βενετοκρατία* και *Νέος Ελληνισμός*. Στόχος είναι να κατανοηθεί μέσα από ποιες διόδους προσεγγίστηκε το συγκεκριμένο παρελθόν στη μεσοπολεμική εκδοτική παραγωγή, ποια δημοσιεύματα βρήκαν τον δρόμο προς την αυτοτελή έκδοση, ποια υποκείμενα συμμετείχαν στην παραγωγή και διάχυση της συγκεκριμένης γνώσης, αλλά και ποια αναγνωρίστηκαν ως οι κατεξοχήν φορείς της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού.

Οριοθετώντας την εκδοτική παραγωγή

Στο πλαίσιο της έρευνας καταγράφηκαν αυτοτελείς εκδόσεις, γραμμένες στην ελληνική γλώσσα, οι οποίες στόχευαν στην παραγωγή ιστορικού, μη μυθοπλαστικού λόγου γύρω από πτυχές των εξεταζόμενων περιόδων –σε αντίθεση, λ.χ., με λογοτεχνικές ή κοινωνιολογικές.² Συγκεντρώθηκε ένα σώμα 357 αυτοτελών εκδόσεων, όπου περιλαμβάνονται μονογραφίες, συλλογικά έργα, εκδόσεις πηγών, μεταφράσεις καθώς και ανατυπώσεις λόγων και διαλέξεων ή δημοσιευμάτων στον περιοδικό και έντυπο Τύπο, ως

2. Η αναφορά κυρίως στα έργα: Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλανικαίς χώραις*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1931, και Δημοσθένης Δανιηλίδης, *Νεοελληνική οικονομία και κοινωνία*, Αθήνα, Γ. Σαμαρόπουλος, 1934, αμφότερα με ουσιαστική πραγμάτευση της προεπαναστατικής κοινωνίας και οικονομίας. Για λόγους οικονομίας χώρου στη μελέτη δεν έχει ληφθεί υπόψη το πεδίο της ιστορίας της τέχνης, στο οποίο η προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος επιχειρείται ενδεχομένως με ριζικά διαφορετικούς όρους από τα εδώ περιγραφόμενα. Βλ. και Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», Ευγένιος Ματθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης, Ρέθυμνο 6, 7 και 8 Οκτωβρίου 2000*, Ρέθυμνο, ΠΕΚ, 2003, σ. 419-475. Για τις πηγές στις οποίες στηρίχτηκε η καταγραφή, βλ. το εισαγωγικό άρθρο του Β. Καραμανωλάκη στην ενότητα του Αφιερώματος.

αυτοτελών εκδόσεων. Τα δεδομένα ταξινομήθηκαν με βάση τον τόπο και τη χρονολογία έκδοσης, τον εκδοτικό οίκο ή φορέα έκδοσης, το μέγεθός τους, σε αριθμό σελίδων αλλά και τόμων, τη χρονολογική περίοδο αναφοράς και την ειδικότερη θεματική, την ιδιότητα των συγγραφέων, τη δεδομένη συγκυρία, αλλά και την πιθανή ένταξη τίτλων σε εκδοτικές σειρές.

Ο ετήσιος μέσος όρος των σχετικών τίτλων αγγίζει περίπου τους 23, με ανοδική πορεία μεταξύ 1923 (15) και 1930 (42), οπότε σημειώνεται πτώση στα 19 για το 1935 και 22 για το 1936. Η τάση αυτή φαίνεται να αντανακλά την κρίση του βιβλίου μετά το 1930, αλλά και, όπως θα φανεί στη συνέχεια, την επετειακή δυναμική της Εκατονταετηρίδας από την Επανάσταση του '21.

Στο τοπίο των συγγραφέων, την κυρίαρχη ομάδα αποτελούν οι πανεπιστημιακοί (19,8% του συνολικού αριθμού έργων), ακολουθούμενοι από επαγγελματίες της δημοσιογραφίας (14,5%) και εκπαιδευτικούς, γυμνασιάρχες και διδάσκοντες σε ειδικές σχολές (10%). Σημαντικό ποσοστό έργων προέρχεται από εκκλησιαστικούς αξιωματούχους (8%) και πολιτικά πρόσωπα (7,4%), ενώ αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία στρατιωτικών (5,3%). Οι κατηγορίες αυτές συχνά αλληλοεπικαλύπτονται και δεν εμφανίζουν απαραίτητα εσωτερική συνοχή με βάση τα επαγγελματικά τους χαρακτηριστικά. Ταυτότητες όπως του ιστοριοδίφη, ακόμη, υπερβαίνουν τα όρια ένταξης σε συγκεκριμένο επαγγελματικό κλάδο, συνέχουν όμως εγχειρήματα πλειάδας προσωπικοτήτων.³ Πρόκειται σαφώς για ένα ανδροκρατούμενο τοπίο, όπου εμφανίζονται μόλις πέντε γυναίκες συγγραφείς.⁴

Η Αθήνα καταλαμβάνει ως τόπος έκδοσης τη μερίδα του λέοντος ανάμεσα στους υπό εξέταση τίτλους, αγγίζοντας περίπου το 70% των έργων· αξιοσημείωτη εκδοτική εκπροσώπηση κατέχουν, ακόμη, η Ερμούπολη, η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα, και, εκτός Ελλάδας, η Αλεξάνδρεια, μέσω του εκδοτικού οίκου Κασιγόνη.

Τέλος, οι εκδοτικοί οίκοι: τα δεδομένα μας, παρακολουθώντας απλώς τις απόλυτες τιμές των δημοσιεύσεων, δεν επέτρεψαν την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων για την εξειδίκευση εκδοτικών οίκων στις παραπάνω ιστορικές περιόδους. Με μεγάλη παρουσία εντοπίζονται ορισμένοι από τους πιο επώνυμους (Εστία, 7%· Δημητράκος, 4,8%· Π. Δ. Σακελλάριος, 3,1%), γεγονός που πιστοποιεί απλώς πως η αγορά του ιστορι-

---

3. Αναγόμενη ενδεχομένως στο 13,9% των παραγωγών. Βλ. τις αντίστοιχες παρατηρήσεις στο άρθρο του Χρ. Τριανταφύλλου στον παρόντα τόμο.

4. Πρόκειται για τις Σωτηρία Αλιμπέρτη, Ευδοξία Κουμουτσπούλου, Μαριέτα Μινώτου, Άννα Σταματελάτου και Αθηνά Ταρσούλη.

κού βιβλίου για τα νεότερα χρόνια ακολουθεί τα δεδομένα της συνολικής αγοράς. Την ίδια στιγμή, το 7% των τίτλων δεν φέρει στοιχεία εκδότη, δείγμα της ισχυρής ακόμη τάσης προς αυτοέκδοση, ενώ περίπου το 30% αντιστοιχεί σε μεμονωμένους τυπογράφους ή εκδότες. Αν θα μπορούσαν να λογιστούν ως εξαιρέσεις στα παραπάνω συμβολές όπως αυτή του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ), αποτιμώνται παρακάτω κυρίως με βάση τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους.

Τα ποσοτικά αυτά δεδομένα δεν επιτρέπουν παρά διαπιστώσεις ενδεικτικές ορισμένων τάσεων –επ’ ουδενί αξιώσεις οριστικών συμπερασμάτων. Πρακτικές όπως ανατυπώσεις λόγων και διαλέξεων (περ. 13% του σώματος), επανεκδόσεις προηγούμενων δημοσιεύσεων καθώς και αλληλοεπικαλύψεις περιόδων αναφοράς και θεματικών ρηγματώνουν την ιδέα μιας απόλυτης οριοθέτησης της μεσοπολεμικής εκδοτικής παραγωγής, προβάλλοντας αντ’ αυτού ένα ρευστό τοπίο, που θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε στις επόμενες σελίδες.

Το ιστοριογραφικό τοπίο του Μεσοπολέμου: Από το Βυζάντιο στον Νέο Ελληνισμό

Πώς αναψηλαφεί μια κοινωνία το ιστορικό της παρελθόν; Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος προσφέρει ένα προνομιακό πεδίο διερεύνησης απαντήσεων στο ερώτημα. Η τομή της Μικρασιατικής Καταστροφής και η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας οδηγούν σε ανακατατάξεις τη θεώρηση του εθνικού παρελθόντος, στρέφοντας το βλέμμα προς το εσωτερικό της χώρας και θέτοντας σε προτεραιότητα τη θέσπιση συνεκτικών αφηγημάτων για την ενσωμάτωση των πληθυσμών των Νέων Χωρών και των προσφύγων.⁵ Παράλληλα, πρόκειται για περίοδο μαζικής αναδιοργάνωσης του εκδοτικού τοπίου και άνθησης της βιβλιοφιλίας, με το τυπωμένο χαρτί να παραμένει το βασικό μέσο διακίνησης ιδεών.⁶

Στην ιστοριογραφία της εποχής η δόμηση του εθνικού χρόνου έρχεται να γνωρίσει ανακατατάξεις. Αρχικά παράταιρη παρουσία στον κορμό της εθνικής ιστορίας, το Βυζάντιο ενσωματώθηκε προοδευτικά, από το

5. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018, *passim*.

6. [Βάσιος Τσοκόπουλος], «Ιστορία της έκδοσης στην Ελλάδα 1830-1974: Μία επισκόπηση», <https://elivip.gr/archeio-ekevi/vivliologia/istoria-tis-ekdosis-stin-ellada-1830-1974-mia-episkopisi/> (τελευταία ανάκτηση: 1.4.2025): βλ. ευρύτερα Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 27 κ.εξ.

τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και έπειτα, στο πάνθεον του εθνικού χρόνου, ως ο κρίκος που συνέδεε την αρχαιότητα με τη νεότερη εποχή.⁷ Ο κομβικός ρόλος του Ανατολικού Ζητήματος στη διεθνή πολιτική σκηνή και οι εντεινόμενοι βαλκανικοί εθνικοί ανταγωνισμοί αποτέλεσαν τον καμβά πάνω στον οποίο φιλοτεχνήθηκε η συγκεκριμένη εικόνα, καθώς, ταυτόχρονα, ένα αυξανόμενο διεθνές ακαδημαϊκό ενδιαφέρον προωθούσε τη θεσμοθέτηση των βυζαντινών σπουδών στην πανεπιστημιακή ζωή.⁸ Στην ελληνική περίπτωση, την αρχική σύνδεση του Βυζαντίου με τα εθνικά δίκαια, στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα, ήρθαν να διαδεχθούν, ιδίως από τη δεκαετία του 1920, η επιστημονική εξειδίκευση και ο διάλογος με τη διεθνή βυζαντινολογία.

Την ίδια στιγμή, η επέτειος των εκατό χρόνων από το 1821 επανέφερε την Επανάσταση δυναμικά στο προσκήνιο και μαζί της τα ισχυρά ψήγματα ενός ανανεωμένου ενδιαφέροντος για τους αιώνες που μεσολαβούν ανάμεσα σε αυτήν και στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Το ίδιο ίσχυε και αντιστρόφως: όπως δηλώνόταν στο *Ελεύθερον Βήμα* το 1924, με αφορμή τα 25 έτη από την ίδρυση «βυζαντιακού και νεοελληνικού φροντιστηρίου» στη Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, «τὸ δὲ σπουδαιότερον [ήταν] ὅτι ἡ πρόοδος τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκ παραλλήλου ἔρευναν καὶ τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἑλληνισμοῦ».⁹ Η διαχείριση του παρελθόντος του Νέου Ελληνισμού, ιδίως της οθωμανικής κυριαρχίας, είχε αποτελέσει ένα ακανθώδες πεδίο για την ελληνική ιστοριογραφία, για την οποία η περίοδος είχε μειωμένη παραδειγματική αξία, σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα του εθνικού χρόνου, εγγραφόμενη σε αυτόν μέσα από τα αφηγηματικά φίλτρα των «σκοτεινών χρόνων» της εθνικής ιστορίας, της υποδούλωσης του γένους στον ξένο ζυγό και της προετοιμασίας του για την Επανάσταση.¹⁰ Από την άλλη, με φόντο το

7. Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 47.

8. Γόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 257-276· Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό», *Σύμμεικτα. Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού* 9 (1994), σ. 153-176. Ειδικότερα για τους έλληνες διανοούμενους και τις αναζητήσεις περί το Βυζάντιο βλ. Roxane D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα, ΙΝΕ / ΕΙΕ, 2001.

9. Επιστημολόγος, «Αι βυζαντιακαὶ σπουδαί. Μία εικοσιπενταετηρίς», *Ελεύθερον Βήμα*, 2.9.1924.

10. Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκενήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*,

γλωσσικό ζήτημα και με όχημα, μεταξύ άλλων, την αναζήτηση για τις ρίζες της δημοτικής γλώσσας στη μεσαιωνική περίοδο, ιστορικοί όπως ο Κωνσταντίνος Άμαντος προσέγγισαν τον Νέο Ελληνισμό ως ενιαίο συνεχές με τη βυζαντινή ιστορία, διαχέοντας αυτή την αντίληψη σε έναν ευρύ κύκλο μαθητών τους, οι οποίοι μεταπολεμικά θα εξέλιξαν ριζικά αμφότερα τα πεδία.¹¹

Ιστοριογραφική παραγωγή: από τις πηγές στους τοπικούς δέκτες

Τα μεγάλα σύνολα

Παράλληλα με τις μεταπτώσεις της επιστημονικής έρευνας γύρω από τις περιοδολογήσεις της ελληνικής ιστορίας, ο εκδοτικός κόσμος χαρακτηρίζεται από προσπάθειες αποτύπωσης του συνόλου της ελληνικής ιστορίας στο τυπωμένο χαρτί. Ένα περίπου 17% του σώματος αφορά συνολικές ιστορίες με αφετηρία της εξιστόρησης την αρχαιότητα. Στα εξέχοντα σχετικά δείγματα συγκαταλέγεται η συλλογή και μετάφραση 57 ιστορικών μελετών του βρετανού ιστορικού William Miller (1864-1945) από τον Σπ. Λάμπρο, αρχικά στον *Νέο Ελληνομνημόνα και έπειτα αυτοτελώς από την Επιτροπή Καταλοίπων του ιστορικού*.¹² Ο ίδιος εκδοτικός ανα-

---

Αθήνα, ΚΝΕ / ΕΙΕ, 1994, σ. 171-199. Για περίγραμμα της ιστοριογραφικής αλλά και μυθοπλαστικής στροφής προς το παρελθόν του Νέου Ελληνισμού κατά τον 20ό αιώνα βλ. και Μαρία Ακριτίδου, *Όψεις του παρελθόντος του νέου ελληνισμού στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα. Αφηγηματική τροπικότητα και ιστορική ποιητική, Hermeneumata. Studien zur Neogräzistik*, αρ. 4, Βερολίνο, Edition Romiosyni / CeMoG, Freie Universität Berlin, 2019, σ. 21-94.

11. Για το περιβάλλον διαμόρφωσης ενός νέου, τότε, ιστορικού, που ακροβατούσε μεταξύ Βυζαντίου και Νέου Ελληνισμού, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Από το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην Ακαδημία: τα χρόνια της ιστοριογραφικής διαμόρφωσης του Νίκου Σβορώνου», *Νέα Εστία* 170/1850 (Δεκ. 2011), *Αφιέρωμα στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)*, σ. 873-887. Για την πανεπιστημιακή διδασκαλία του Άμαντου βλ. ο ίδιος, «Από τον ερευνητή στον δάσκαλο. Ο Κωνσταντίνος Άμαντος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1925-1939)», *Κωνσταντίνος Άμαντος. Δάσκαλος Επιστήμων Πολίτης. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Χίος, 6-8 Μαΐου 2016*, Αθήνα, Ιερά Μητρόπολις Χίου, Ψαρών και Οινουσσών – ΕΙΕ / ΠΕ / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, 2020, σ. 79-92. Ειδικότερα για τη συμβολή του Άμαντου στην εξέλιξη των ερευνών περί τον Νέο Ελληνισμό βλ. και Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και οι νεοελληνικές ιστορικές έρευνες», στο *ίδιο*, σ. 221-252.

12. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Η Ελλάς επί Ρωμαίων, Φράγκων και Τούρκων*, μτφρ.

λάμβανε, επίσης, το 1927, την έκδοση 42σέλιδης επισκόπησης της ελληνικής ιστορίας από τον Λάμπρο, αρχικά προοριζόμενης για τον ΣΩΒ.¹³

Στην αναφερθείσα κατηγορία των συνολικών ιστοριών εντοπίζονται ακόμη ειδικές ιστορίες θεσμών (π.χ. ναυτικό) ή συλλογικών πρακτικών (π.χ. τουρισμός).¹⁴ Το μεγαλύτερο ποσοστό (περ. 2/3), ωστόσο, καταλαμβάνουν τοπικές ιστορίες: στις κορυφαίες θέσεις βρίσκονται περιοχές της Μακεδονίας και της Στερεάς Ελλάδας, ενώ μεταξύ των συγγραφέων κυριαρχούν οι εκπαιδευτικοί. Πρόκειται κατά βάση για εγχειρήματα συγγραφής της ιστορίας νομών, πόλεων ή και χωριών, κυρίως της περιφέρειας, με στόχο συνήθως την ανάδειξη της σημασίας τους στο ψηφιδωτό του εθνικού χωροχρόνου, στην εποχή μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και κοινή αναφορά το τρίσημο παπαρρηγοπούλειο σχήμα.¹⁵ Η θέση του εθνικού ιστορικού, εξάλλου, στο μεσοπολεμικό τοπίο επρόκειτο να αναδειχθεί και εκδοτικά.

Το 1925 ο εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης» προχωρά στην επανέκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, με εκτενείς προσθήκες και υποσημειώσεις από τον Παύλο Καρολίδη.¹⁶ Η έκδοση αυτή, βάση και πολ-

---

Σπυρίδ. Π. Λάμπρος, Επιτροπή Εκδόσεων Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήνα, Φοίνιξ, 1924-1927. Η αρχική σκέψη του Λάμπρου για έκδοσή τους σε δύο τόμους με εικόνες δεν στάθηκε εφικτή λόγω του υψηλού κόστους (στο ίδιο πρόλογο): βλ. σχολιασμό: Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Ο Σπυρίδων Λάμπρος και οι σπουδές της περιόδου της λατινοκρατίας στον ελληνικό χώρο», Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Γεράσιμος Ζώρας – Κατερίνα Νικολάου – Αναστασία Παπαδία-Λάλα (επιμ.), *Σπυρίδων Λάμπρος. Ο ιστορικός, το έργο και η εποχή του*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ – Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ, Αθήνα, Ευρασία, 2023, σ. 167-179, ιδίως σ. 177-179.

13. Σπυρίδων Λάμπρος, *Επισκόπησης της Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1927.

14. Βλ., αντίστοιχα, Γεώργ. Ε. Γεωργακόπουλος, *Το Ελληνικόν ναυτικόν διά μέσον των αιώνων*, Αθήνα, Τύποις αδελφών Σαρρή, 1933 [β' έκδοση, μερίμνη της Ελλην. Θαλασσίας Ενώσεως] και Νικ. Γ. Λέκκας, *Η ξενοδοχία παρ' Έλλησιν από των αρχαιωτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, 1924.

15. Βλ. μεταξύ άλλων Παναγ. Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα, Βάρτσος, 1924· Σωτήριος Μ. Κωτσόπουλος, *Η Ναυπακτία από γεωγραφικής, ιστορικής κ.λ.π. απόψεως*, Αθήνα, Φωκίων Σταύρου, 1924· Γεώργιος Παπακνδρέου, *Η Ηλεία διά μέσον των αιώνων*, Αθήνα, Π. Γ. Μακρής, 1924· β Βλ. επίσης Ευ-άγγελος Γ. Στράτης, *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιωτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωσιν αιώνων*, Σέρρες, Τύποις αδελ. Παπακνάνου και Ανθρακοπούλου, 1926 [1910]· την ανατύπωση του βιβλίου ανέλαβε η δημαρχία της πόλης, εμπεδώνοντας τον εθνικά ωφέλιμο ρόλο της ιστορίας.

16. Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, έκδοσις πέ-

λών από τις επανεκδόσεις του 20ού αιώνα, προετοιμαζόταν από την αρχή της δεκαετίας¹⁷ και αποτέλεσε μια χειρονομία μνημειοποίησης του έργου του εθνικού ιστορικού.¹⁸ Την πλαισίωσαν δύο ακόμη: πρώτη η ίδια η μελέτη του Καρολίδη για την *Ιστορία της Ελλάδος μετά την Άλωση*, καρπός και της διδασκαλίας του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με την οποία πραγματοποιούσε στροφή στη μελέτη των νεότερων χρόνων.¹⁹ Η δεύτερη, έναν χρόνο αργότερα, ήταν ένα τομίδιο με κρίσεις για το έργο του Παπαρρηγόπουλου από επωνύμους, στους οποίους περιλαμβάνονταν επιφανείς πανεπιστημιακοί της Ελλάδας και του εξωτερικού, ακαδημαϊκοί, πολιτευτές καθώς και πατριάρχες.²⁰ Αν όμως το ίδιο το ιστορικό του έργο συνιστούσε αδιαμφισβήτητη παραδοχή για την ελληνική ιστοριογραφία, δεν συνέβαινε το ίδιο με τη νέα εκδοτική του μορφή, για την οποία θα αρθρωνόταν μια ξεχωριστή πολεμική.

Τρία χρόνια μετά την επανέκδοση του έργου του Παπαρρηγόπουλου, ο Σωκράτης Κουγέας καταλόγιζε στους Καρολίδη και Ελευθερουδάκη μια σειρά ατασθαλίες, διερωτώμενος:

Μήπως ἐπῆλθέ ποτε εἰς τὸν νοῦν κανεὶς νὰ συμπληρώσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν τοῦ Γρότε, ἢ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀγγλικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ Γυζῶ, ἢ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀγγλίας τοῦ Μακώλεϋ, ἢ ἄλλα παρόμοια πρὸς τὰ τοῦ ἡμετέρου Παπαρρηγοπούλου κλασσικὰ ἱστορικὰ ἔργα, τῶν ὁποίων ἀπαράλλακτοι ἀναδημοσιεύονται αἱ ἀλλεπάλληλοι μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐκδόσεις; Μήπως καὶ αὐτὴ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία τοῦ Γίββωνος, τῆς ὁποίας τὰς τελευταίας

μπτη εικονογραφημένη μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάση των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου, 6 τόμοι, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1925.

17. *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 407-414.

18. Βλ. τη σελίδα τίτλου: «Μνημειώδες έργων των ελληνικών γραμμάτων».

19. Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία της Ελλάδος από της υπό των Οθωμανών αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α΄ Μετ' εικόνων*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1925. Για τη διδασκαλία του στο Αθήνησι, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα, ΙΝΕ / ΕΙΕ, 2006, σ. 207-209.

20. *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγοπούλου και του έργου αυτού*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, [1926]. Ορισμένοι εξ αυτών: Κ. Άμαντος, Γ. Βλαχογιάννης, Θεόφ. Βορέας, J. B. Bury, Ch. Diehl, N. Iorga, Éd. Driault, D. C. Hesselting, Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, Σωκρ. Κουγέας, πατριάρχες Κωνσταντίνος και πρώην οικουμενικός Μελέτιος κ.ά.· βλ. και Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση*, ό.π., σ. 343 κ.εξ., ιδίως σ. 345, σημ. 826.

ἐκδόσεις ἐπεμελήθη ὁ ἐσχάτως ἀποθανὼν ἱστορικὸς Βιούρου, δὲν ἐκδίδεται ἀμετάβλητος προστεθεισῶν μικρῶν τιμῶν μόνον ὑποσημειώσεων εἰς τὰς ὁμοίας τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν πινάκων, ὧν ἐστεροῦντο αἱ πρῶται ἐκδόσεις; Ἄλλ' ἄλλως ἔδοξε τῷ τοῦ Παπαρηγοπούλου ἐκδότη, ὅστις, ἀποβλέπων μόνον εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐπιχειρήσεώς του, παρουσίασε τὴν ἔκδοσιν τοῦ κλασσικοῦ ἔργου «εἰκονογραφημένην μετὰ προσθηκῶν σημειώσεων καὶ βελτιώσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νεωτάτων πορισμάτων τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης».²¹

Οδεύοντας προς τον Νεότερο Ελληνισμό: Περί πηγῶν

Ἡ κριτική αὐτή, για την οποία ο ἴδιος σημείωνε ὅτι εἶχε καθυστερήσει λόγω ἔλλειψης κατάλληλου χώρου,²² προερχόταν ἀπὸ το πρῶτο τεύχος ἐνός περιοδικοῦ που ἐμελλε να διαδραματίσει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στην ἐξοικείωση του ἐγγράμματος κοινού με τοὺς νεοελληνικοὺς αἰῶνες. Ἐπρόκειτο για τὰ *Ελληνικά*, που ἰδρύθηκαν τον Ἰούνιο του 1927²³ ἀπὸ τον ΣΩΒ, με διευθυντὲς τοὺς Κ. Ἄμαντο καὶ Σ. Κουγέα, καὶ προγραμματικὸ στόχο τὴ «δημοσίευσιν ἀνεκδότων πηγῶν» καὶ τὴ «διαφώτισιν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, μάλιστα δὲ τῆς νεωτέρας, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὰ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν, τὰ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν καὶ τὰ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν περίοδον ἀναγόμενα δημοσιεύματα».²⁴ Παράλληλα, στον ἀπόηχο τῆς πολεμικῆς δεκαετίας, φιλοδοξούσαν να συμπεριλάβουν στη στοχοθεσία τοὺς τὴ μελέτη τῶν βαλκανίων γειτόνων, προσανατολισμός που εἶχε ἤδη τεθεῖ ἐπὶ χάρτου λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τον Ἄμαντο.²⁵

21. *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 409.

22. Στο ἴδιο, σ. 407.

23. Ελένη Δ. Μπελιά, *Ὁ Σύλλογος προς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μίας ἐκατονταετίας 1899-1999* [εφεξῆς: ΣΩΒ], Αθήνα, ΣΩΒ, 1999, σ. 189. Κυκλοφόρησε ἀπὸ το 1928 ἕως το 1936, ὁπότε καὶ πέρασε στη συσταθεῖσα με πρωτοβουλία του Κ. Ἄμαντου («Εταιρεία Ἱστορικῶν Μελετῶν»), ὅπου φιλοξενήθηκε ἕως το 1939. Με τὴν καταστροφή τῶν υποδομῶν τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὴν Κατοχή, τὴν ἐκδοσὴ του περιοδικοῦ ἀνέλαβε, ἀπὸ το 1952 κ.εξ., ἡ Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, με ἐντονότερο πλέον τον φιλολογικὸ χαρακτήρα· βλ. καὶ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Δημήτριος Σ. Γκίνης (1890-1978). Ὁ μελετητὴς τῆς παιδείας», *Αφιέρωμα στον Δημήτριο Σ. Γκίνη (1890-1978)*, ἱστορικὸ του Δικαίου, μελετητὴ τῆς παιδείας καὶ βιβλιογράφος, Αθήνα, Ἐταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν καὶ Δημόσια Βιβλιοθήκη Λευκάδας, 2017, σ. 19-48, ἰδίως σ. 26-29.

24. *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 5.

25. Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, *Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος. Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Νοτιοσλάβοι*, Αθήνα, Ἐλευθερουδάκης, 1923.

Η έκδοση των *Ελληνικών* εντασσόταν στη σειρά του ΣΩΒ «Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη», η ίδρυση της οποίας είχε προηγηθεί την ίδια χρονιά, με παρόμοια στοχοθεσία. Η πρωτοβουλία για τη χορηγία της σειράς ανήκε στον –αρχικά ανώνυμο– Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος έθεσε στη διάθεση του ΣΩΒ χρεόγραφα και μετρητά ύψους 1.000.000 δραχμών με βασικό όρο τη συλλογή και έκδοση λαογραφικού υλικού και ιστορικών εγγράφων αναφερόμενων «εις τὰ γεγονότα καὶ τοὺς ἄνδρας τοῦ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας Ἀγῶνος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 18ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος». ²⁶ Η επιτροπή που ανέλαβε τη φροντίδα της περιλάμβανε τους Ιωάννη Δοσανίδη ως πρόεδρο, τον Γεώργιο Δροσίνη ως γραμματέα και, ως μέλη, τους δύο διευθυντές των *Ελληνικών* καθώς και τον Στίλπωνα Κυριακίδη. Οι τρεις τελευταίοι, ως προς το εκδοτικό σκέλος, συνέβαλαν, αντίστοιχα, είτε προσωπικά με το έργο τους, είτε με την επεξεργασία των προς δημοσίευση πηγών, είτε με την εισήγηση έργων λαογραφικού χαρακτήρα, ενώ σημαντικές υπήρξαν και οι συνεισφορές των Σπυρίδωνα Μ. Θεοτόκη, διευθυντή του Αρχείου της Ιονίου Γερουσίας, και Παντελή Μ. Κοντογιάννη, κατόχου της έδρας Ιστορίας τουρκοκρατούμενης και νεωτέρας Ελλάδος στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. ²⁷ Στην κατεύθυνση της έκδοσης πηγών αναδεικνύεται και ο χαρακτήρας του ΣΩΒ ως ερευνητικού φορέα, καθώς βρίσκεται πίσω από ερευνητική αποστολή του Άμαντου, με την ευκαιρία και του Β' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου στο Βελιγράδι (Απρίλιος 1927), στα Κρατικά Αρχεία της Βιέννης, η οποία απέφερε πάνω από 60 ανέκδοτα έγγραφα για τον Ρήγα Βελεστινλή –αρχικά παρουσιαζόμενα στην Ακαδημία Αθηνών την ίδια χρονιά, προτού περάσουν σε εμπλουτισμένη αυτοτελή έκδοση του ΣΩΒ το 1930. ²⁸

26. Γ. Σκλαβενίτης, «Δημήτριος Σ. Γκίνης», *ό.π.*, σ. 26-29· Μπελιά, *ΣΩΒ*, σ. 178-195, εδώ σ. 180.

27. Βλ. μεταξύ των τίτλων της σειράς: Π. Μ. Κοντογιάννης, *Ιστορικά έγγραφα αναφερόμενα εις την Ελληνικήν Επανάστασιν (Εκ του αρχείου του Υπ. Εξωτερικών)*, Αθήνα 1927 (αρ. 2)· Σπ. Μ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία Ι. Α. Καποδίστρια – Ι. Γ. Εὐνάρδου (1826-1831)*, τεύχη Α'-Β', Αθήνα 1929 (αρ. 5), και ο ίδιος, *Οι τελευταίοι χαιρετισμοί του Ρήγα. Εξ ανεκδότων χειρογράφων του αρχείου του Ι. Α. Καποδίστρια*, Αθήνα 1931 (αρ. 10)· Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930 (αρ. 7)· Δημ. Λουκόπουλος, *Ο Ρουμελιώτης καπετάνος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το αρχείο του*, Αθήνα 1931 (αρ. 11). Το 1931 καταγράφεται επίσης η στοιχειοθεσία της αλληλογραφίας Καποδίστρια και αυτοκράτορα Νικολάου, με επιμελητή τον Σπ. Μ. Θεοτόκη, για ανολοκλήρωτη έκδοση (Μπελιά, *ΣΩΒ*, σ. 186).

28. Μπελιά, *ΣΩΒ*, σ. 186-187. Για μια επισκόπηση της έκδοσης και της ενασχόλησης του Άμαντου και άλλων την ίδια περίοδο με τον Ρήγα, βλ. Δημήτριος

Η σχετική με την προβολή πηγών νεοελληνικής ιστορίας εκδοτική πολιτική του ΣΩΒ δεν ήταν καινοφανής: το σήμα είχε ήδη δοθεί μέσω της σειράς «Πράσινα Βιβλία» (1908-1940), στην οποία, πλάι σε έναν σημαντικό αριθμό εκδόσεων για το Βυζάντιο κατά τη δεκαετία πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, έκαναν την εμφάνισή τους τίτλοι για τη νεοελληνική ιστορία και τον λαϊκό βίο και πολιτισμό, που θεωρούνταν προνομιακό πεδίο για την αναζήτηση της συνέχειας του ελληνισμού.²⁹ Παράλληλα, η σειρά «Εθνικά Δημοσιεύματα» (1919-1926), σχεδιασμένη ως επικουρικό εργαλείο για τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι (1919), φιλοξενούσε μελέτες σχετικές με την ιστορία του ελληνικού στοιχείου σε υπό ένταξη στο ελληνικό κράτος περιοχές όπως η Μικρά Ασία, ενώ μετά την Καταστροφή του 1922 το ενδιαφέρον της στρεφόταν στην υποστήριξη των εθνικών δικαίων κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας.³⁰

Στη δεκαετία του 1930, το σημαντικό ήταν οι ανανεωμένες ετοιμότητες για την προώθηση της έρευνας της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, όπως αποτυπώνονται και στην ίδρυση του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών (1930). Με καθοριστική τη συμβολή του Κ. Άμαντου, ακόμη, η Ακαδημία εγκαινιάζει τη φιλόδοξη σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», με στόχο την έκδοση πηγών νεοελληνικής ιστορίας, απηχώντας στον τίτλο της το αντίστοιχο κολοσσιαίο εγχείρημα της γερμανικής «*Monumenta Germaniae Historica*». Η αρχή γίνεται το 1932 με τα *Βραχεία χρονικά* του Σπ. Λάμπρου, σε επιμέλεια του Άμαντου, όπου περιλαμβάνονταν πηγές από το ύστερο Βυζάντιο έως και την Επανάσταση, τις οποίες ο Λάμπρος σχεδίαζε αρχικά, το 1909, να δημοσιεύσει στον οίκο Teubner. Ακολουθούν, το επόμενο έτος, τα *Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του αρχείου της Βενετίας. Αποφάσεις μείζονος συμβουλίου Βενετίας 1255-1669* από τον Σπ. Μ. Θεοτόκη. Η έκδοση των δύο αυτών τευχών που συναπάρτιζαν τον πρώτο τόμο, με σαφή στόχο «τήν προαγωγήν τῶν γνώσεών μας περὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», στάθηκε εφικτή χάρη σε χρηματοδότηση της Έλενας Βενιζέλου.³¹

Καραμπερόπουλος, «Η συμβολή του Κωνσταντίνου Αμάντου στην έρευνα για τον Ρήγα Βελεστινλή», *Κωνσταντίνος Αμάντος*, ό.π., σ. 253-270.

29. Μπελιά, *ΣΩΒ*, σ. 151-166 και σ. 331-336, όπου και πλήρεις κατάλογοι των σειρών.

30. Στο ίδιο, σ. 172-178· βλ. λ.χ. και Στ. Π. Κυριακίδης, *Ο μακεδονικός ελληνισμός και ο νεότερος. Ομιλία γενομένη εν τῷ Παρνασσῷ ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς Μακεδονικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας*, ΣΩΒ (Επιτροπεία Εθνικών Δημοσιευμάτων) αρ. 13, Αθήνα, Σιδέρης, 1926.

31. Σπ. Λάμπρου, *Βραχεία χρονικά*, επιμ. Κ. Ι. Αμάντος, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* 1/1, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1932.

Το 1932, ακόμη, ολοκληρώνεται η έκδοση του 16τομου *Αρχείου της κοινότητας Ύδρας 1778-1832*, έργο που είχε ξεκινήσει έξι χρόνια μετά την ανακάλυψή του το 1915 στη Μονή Φανερωμένης, από τον γιατρό και πρόεδρο της Κοινότητας και του Ιστορικού Αρχείου Ύδρας Αντώνιο Δ. Λιγνό, με δαπάνη του εφοπλιστή Γκίκα Ν. Κουλούρα, αρχικά, και του ελληνικού δημοσίου, κατόπιν.³² Υπό τη φροντίδα επίσης του Λιγνού και με δαπάνη του Μποδοσάκη Αθανασιάδη είχε προηγηθεί η δημοσίευση 5 τόμων με τα Αρχεία των Λάζαρου και Γεώργιου Κουντουριώτη για την επαναστατική περίοδο.³³

Τόποι και παιδεία

Αν ένας βασικός πυλώνας της μεσοπολεμικής ιστοριογραφικής παραγωγής περί τον Νέο Ελληνισμό είναι η έκδοση πηγών, δεν είναι, ωστόσο, ο μόνος. Μια συνοπτική τυπολογία των θεματικών τάσεων στην εκδοτική κάλυψη της περιόδου θα περιλάμβανε ακόμη τις εξής, επίσης αλληλοεπικαλυπτόμενες συχνά, κατηγορίες: α) ιστορικές μελέτες για την εκκλησία ή τη συνεισφορά μονών στο υπόδουλο γένος,³⁴ β) βιογραφίες προσώπων, οικογενειών ή αναδρομή στην ιστορία κοινωνικών ομάδων (π.χ. λόγιοι, Φαναριώτες),³⁵ γ) ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας,³⁶ δ) τοπικές

32. Συνολικά στην έκδοση συμμετέχουν η εφ. *Σφαιρά* (Πειραιάς), υπό τη διεύθυνση του Δημοσθένη Καλοστύπη, το Ζάννειο Ορφανοτροφείο και το τυπογραφείο Μιχ. Σ. Ελευθερίου.

33. *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, 5 τόμοι, Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1920-1922 (τ. Α'-Γ') και Πειραιάς, Τύποις Ζαννείου Ορφανοτροφείου, 1926-1927 (τ. Δ'-Ε').

34. Βλ. επίσης Χριστόφορος Κτενάς, *Άπαντα τα εν Αγίω Όρει Καθιδρύματα, εις 726 εν όλω ανερχόμενα, και αι προς το δούλον Έθνος υπηρεσία αυτών*, Αθήνα, Τύποις Ι. Α. Αλευροπούλου και Σία, 1935. Σημειώνεται εδώ η σχετική προς τη θεματολογία αξία της σειράς «Ιστορική βιβλιοθήκη των από Αλώσεως χρόνων» (1917-1925) του Γ. Ι. Βασιλείου, με καίρια συνεισφορά του λόγιου Περικλή Ζερλέντη· βλ. και Κώστας Χατζιώτης, *Εκδοτικός οίκος – βιβλιοπωλείο Γεωργίου Βασιλείου. 100 χρόνια από την ίδρυσή του 1913*, Αθήνα, Παρισιάνου Α. Ε., 2013, σ. 69-70.

35. Βλ. ενδεικτικά Δημήτριος Καμπούρογλου(ς), *Οι Χαλκοκονδύλαι*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1926· Πύρρος Γιαννόπουλος (Ηπειρώτης), *Οι Φαναριώται*, Αθήνα, [Ελληνικός Ταχυδρόμος], 1929· Χρυσόστομος Η. Τσίτερ, *Λόγιοι Έλληνες μετά την Άλωσιν*, Αθήνα, Τύποις Αθανασίου Α. Παπασπύρου, 1935.

36. Συγκεκριμένα, του Ηλία Π. Βουτιεριδή από τον εκδοτικό Μ. Σ. Ζικάκη (1924-1927, 2 τόμοι για την περίοδο 1453-1800, όπου και εκτενής αναφορά στην παιδεία επί τουρκοκρατίας, και συντομευμένη για το διάστημα 1000-1930 το 1933) και του Άριστου Καμπάνη (1925).

ιστορίες, όπου και (ελάχιστες) μελέτες οικονομίας ή θεσμών,³⁷ ε) μελέτες για την παιδεία, ιδίως κατά την προεπαναστατική περίοδο. Οι προσεγγίσεις αυτές, ανερχόμενες περίπου στο 1/5 του συνολικού σώματος, εστιάζουν κυρίως στο β' μισό του 18ου αιώνα ως πεδίο προπαρασκευής της Επανάστασης, ιδίως στο επίπεδο των ιδεών, ενώ εξίσου ισχυρή είναι και η προβολή γενεαλογίας επαναστατικών αγώνων ήδη από την πτώση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.³⁸ Εξαιρέσεις ως προς την περιοδολόγηση και τη συλλογιστική απαντούν σε δείγματα γραφής που αφορούν διακριτές από την οθωμανική κατά τόπους κυριαρχίες, όπως η φραγκική και η ενετική, στις περιπτώσεις των Επτανήσων και, ως έναν βαθμό, της Κρήτης και των Κυκλάδων.³⁹

Η διάσταση της τοπικότητας στάθηκε όμως και πεδίο αντιπαράθεσεων με ευρύτερα διακυβεύματα. Το 1935, έντεκα χρόνια μετά την έκδοση του Τάκη Κανδηλώρου για τον Αρματωλισμό στην Πελοπόννησο,⁴⁰ ο Γιάννης

37. Π.χ. Νικ. Γ. Αρμακόλλας, *Οικονομικά της Τήνου 1715-1822*, χ.τ., Αδελφότης των εν Αθήναις και Πειραιεί Τηνίων, 1926· Κ. Γ. Φουρναράκης, *Διοίκησης και δικαιοσύνη επί τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, Χανιά, Τυπογραφείον Μπόρτολη-Φραγκιαδάκη, 1929.

38. Ενδεικτικά, βλ. Απόστολος Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία (1453-1821). Οι επί Τουρκοκρατίας αγώνες των Μανιατών διά την ανεξαρτησίαν και την απελευθέρωσιν της Ελλάδος. Μετ' εικόνων*, Αθήνα, Τύποις Ε. & Ι. Μπλαζουδάκη, 1923· Αθανάσιος Γρηγοριάδης, *Ιστορικά αλήθειαί ήτοι ιστορικών χειρογράφων του Αρχείου Χειρογράφων Αγωνιστών της Εθνικής Βιβλιοθήκης περιέχον τους ελληνικούς απελευθερωτικούς αγώνες από του έτους 1479 έως 1834 του Νομού Μεσσηνίας*, επιμ. Γεώργιος Οθ. Γρηγοριάδης, Αθήνα, Τύποις Γεωργ. Κασίμη & Σίας, 1934.

39. Βλ. λ.χ. Περικλής Γ. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων φραγκών δουκών του Αιγαίου Πελάγους (1438-1565)*, Ερμούπολη, Τυπ. Νικολάου Φρέρη, 1923· Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος. Μετά προλόγου υπό Γ. Ν. Χατζηδάκι και κριτικού σημειώματος υπό Ν. Βέη*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1934· Κώστας Καιροφύλας, *Ιστορικά σελίδες Ζακύνθου από επίσημα έγγραφα 1496-1586*, Αθήνα 1935. Βλ. ακόμη Μαριέττα Μινώτου, *Το ρεμπελιό των ποπολάρων. Η πρώτη κοινωνική επανάσταση που γινε στην Ελλάδα*, Αθήνα 1933, με κριτική παρουσίασή του στο Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Παλαιοί και νέοι εχθροί: Η Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου και το "Ρεμπελιό των ποπολάρων"», ανακοίνωση στο συνέδριο «Η Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου (1900-1962) και η εποχή της. Η Ζακύνθια λογία πρωτοπόρος του γυναικείου κινήματος» (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 29.9.2012), <https://syrizazante.blog/2012/10/10/παλαιοι-και-νιοι-εχθροι-η-μαριεττα-για/> (τελευταία ανάκτηση: 1.4.2025).

40. Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου 1500-1821*, Βιβλιοθήκη Κανδηλώρου ιδρυθείσα τω 1921 αρ. 2, Αθήνα, Τυπογραφείον Δεναζά & Σία, 1924.

Βλαχογιάννης δημοσίευε, με «πατριωτική χορηγία» του Αλέξανδρου Πάλλη, τους *Κλέφτες του Μοριά*, όπου επιχειρούσε να ανατρέψει το σχήμα του πρώτου περί παράδοσης αρματολισμού στην Πελοπόννησο, κάνοντας λόγο για μοραΐτικη ζήλεια απέναντι στη «Ρουμελιώτικη παληκαριά, είδος Έλληνικού ίπποτισμού, που αιώνες άρματωλικής ζωής κληρονομικής –όχι Κλέφτικης μοναχά– τήν πλάσανε και τήν κάνανε τόσο όμορφη [...]. Μιά παροιμία μοραΐτικη», υπενθύμιζε, «λέει: “Στή Ρούμελη είναι ή λεβεντιά και στο Μοριά ή γνώση”».⁴¹ Το βιβλίο του Βλαχογιάννη δέχθηκε αρνητική κριτική από τον Σ. Κουγέα,⁴² ως ανταπάντηση στον οποίο ο Βλαχογιάννης εξέδωσε το 1937 τα *Ιστορικά ραπίσματα*.⁴³ Την αντιπαράθεση Μοριά – Ρούμελης, στο πλαίσιο του κύκλου ανταπαντήσεων, επιχείρησε να θέσει σε ιστορική βάση ο τραπεζικός και υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας (1939-1941) Μενέλαος Κυριακόπουλος, ο οποίος, υπό το ψευδώνυμο «Μελέτης Προκόπης», εξέδωσε μέσα στην Κατοχή το έργο *Η γνώση του Μοριά και η λεβεντιά της Ρούμελης*: αν ο Κ. Θ. Δημαράς το χαρακτήριζε «ανθρωπογεωγραφικό μελέτημα εξαιρετο», ο Βλαχογιάννης καυτηρίαζε την επαγγελματική ανεπάρκεια του συγγραφέα του.⁴⁴

Όσο για την εξερεύνηση των εστιών παιδείας του υπόδουλου ελληνισμού, αποτέλεσε ένα διακριτό εγχείρημα κατά την περίοδο, σε συνέχεια της ιστοριογραφικής παράδοσης του 19ου αιώνα.⁴⁵ Η παιδεία συνδεόταν με το τεκμήριο αυτοτελούς ύπαρξης του Νέου Ελληνισμού, της προόδου και του δικαιώματος στην αυτόνομη συγκρότησή του. Ανάμεσα στις επιμέρους θεματικές του πεδίου συναντάμε τη δράση λογίων μετά την Άλωση, βιογραφικές απόπειρες, ιδίως για τους «διδασκάλους του Γένους», καθώς και την προσέγγιση του φαινομένου μέσω τοπικών δεικτών.⁴⁶

41. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες του Μοριά. Μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη 1715-1820*, Αθήνα, Τύποις Πολυβιοτεχνικής, 1935, σ. 11.

42. *Ελληνικά* 8 (1935), σ. 365-376.

43. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορικά ραπίσματα. (Απάντηση στον καθηγητή Σ. Κουγέα)*, Αθήνα 1937.

44. Μενέλαος Κυριακόπουλος, «Η Γνώση του Μοριά κ' η Λεβεντιά της Ρούμελης», *Πάροργα*, Αθήνα 1971, σ. 9-66 [Αετός 1944], εδώ σ. 9: «Τώρα που θα μας μάθουν ιστορία κι οι τραπεζιτικοί».

45. Βλ. καταγραφή των σχετικών συνεισφορών των Κ. Ν. Σάθα, Ματθαίου Παράνικα, Μ. Ι. Γεδεών κ.ά. στο Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Τα ελληνικά σχολεία από της Άλώσεως (1453) μέχρι του (1893) μετά προλεγόμενων περί της παιδείας παρά τοις Βυζαντινοίς και περί της διδακτικής μεθόδου*, Αθήνα, Τυπ. Ι. Χατζηρωάννου, 1933, σ. 3-12.

46. Ενδεικτικά, βλ. Χ. Τσίτερ, *Λόγιοι Έλληνες*, ό.π.: Δημήτριος Π. Πασχάλης, *Θεόφιλος Καΐρης*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1928· Δ. Σ. Μπαλάνος, *Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του γένους*, Ιωάννινα 1930 [ανάτυπο από *Ηπειρωτικά*

Κορυφαίο δείγμα αυτής της εκδοτικής πορείας υπήρξε, στην εκπνοή της υπό εξέταση περιόδου, η βραβευμένη από την Ακαδημία Αθηνών δίτομη μελέτη του Τρύφωνα Ευαγγελίδη για τα ελληνικά σχολεία από την Άλωση έως την εποχή του Καποδίστρια.⁴⁷ Το έργο, κορύφωση επί δεκαετιών αναζητήσεων του συγγραφέα του, ερχόταν να χαρτογραφήσει συστηματικά και τεκμηριωμένα τη γεωγραφία της παιδείας επί οθωμανικής κυριαρχίας, στρέφοντας τον φακό από τα πρόσωπα στα σχολεία, διαρρηγνύοντας, κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, την ιδέα «που έπικρατούσεν άλλοτε, ότι τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς ὑπῆρξαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνας χρόνια βαθειᾶς ἀγραμματοσύνης [sic]».⁴⁸

Εκπαιδευτικά εγχειρίδια και εκλαϊκευτικές συνθέσεις

Στο ίδιο το σχολικό περιβάλλον του Μεσοπολέμου, τα εγχειρίδια ιστορίας αποτέλεσαν ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο της ιστοριογραφίας, συνδεδεμένο με το εμπόριο και τον επαγγελματικό ανταγωνισμό μεταξύ εκδοτών, έως ότου υπαχθούν σε κρατικό έλεγχο με την ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (ΟΕΣΒ – ν. 952/1937). Την ίδια στιγμή, υπήρξαν πεδίο έντονων συγκρούσεων αντίπαλων ιδεολογικών παρατάξεων, με φόντο τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες επί βενιζελικών κυβερνήσεων (1917 και 1929), συγκρούσεις που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, τον αριθμό των διαθέσιμων εγχειριδίων ανά μάθημα και έτος. Στο πλαίσιο αυτό, ο λόγος περί κυκλοφορίας του βιβλίου κατείχε κεντρική παρουσία στη ρητορική φαρέτρα των νομοθετών στην εισηγητική έκθεση των Μιχαήλ Ευλάμπιου και Θεόδωρου Τουρκοβασίλη για τον ν. 5911/1933, π.χ., οι προσπάθειες αύξησης του κρατικού ελέγχου στη διαδικασία συγγραφής και έγκρισης των εγχειριδίων αιτιολογούνταν με την ανάγκη προστασίας εκδοτών και συγγραφέων από την αυθαιρεσία των κριτικών επιτροπών, ενώ στην αντίστοιχη για τον ν. 952/1937 η δημιουργία του ΟΕΣΒ συνδεόταν με την πρόθεση διάθεσης φτηνών βιβλίων με καλή εμφάνιση στις λαϊκές μάζες, ώστε να λειτουργήσουν ως ασπίδα απέναντι «εις τὰ κατωτέρας ἠθικῆς καὶ φιλο-

Χρονικά 5]. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Τα Γιάννενα και η νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1930· Ιάκ. Χ. Δραγάτσης, *Ο Γεώργιος Γενάδιος. Διάλεξις γενομένη εν τω Φ. Σ. «Παρνασσώ» τη 22α Απριλίου 1930*, Αθήνα, Τύποις Χ. Αρνάκη, 1932.

47. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστριαί)*, Αθήνα, Τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, 1936.

48. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας», *Ελευθερον Βήμα*, 19.10.1936.

λογικής ποιότητας γνωστά φυλλάδια), στα οποία αυτές κρινόταν πως κατέφευγαν ελλείψει οικονομικών πόρων.⁴⁹

Από τους 19 τίτλους εγχειριδίων για τη νεότερη ελληνική ιστορία που καταγράφηκαν στο σώμα, ξεχωρίζουν οι σχετικές σειρές των Αδαμαντίου Αδαμαντίου και Χαράλαμπου Θεοδωρίδη – Αναστάσιου Λαζάρου, οι οποίες εκπροσωπούν δύο αντιδιαμετρικούς πόλους της μεσοπολεμικής εκπαιδευτικής διανόησης.⁵⁰ Ως προς τη χρονολογική αναφορά των βιβλίων, η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας καλυπτόταν συνήθως συνοπτικά, ως προοίμιο του 1821, που συγκέντρωνε και το κύριο ενδιαφέρον.⁵¹ Συνολικά, από εκδοτική σκοπιά, η εξασφάλιση σταθερών πηγών κέρδους σε ένα επισφαλές επιχειρηματικό περιβάλλον καθιστούσε τα εγχειρίδια ένα ελκυστικό πεδίο δραστηριοποίησης⁵² εν προκειμένω, στις πρώτες θέσεις της σχετικής βιβλιοπαγωγής, λαμβάνοντας υπόψη και επανεκδόσεις, βρίσκονται το Βιβλιοπωλείο της Εστίας (36%), ο Σιδέρης (28%) και ο Δημητράκος (17%), με τους υπόλοιπους τίτλους να κατανέμονται μεταξύ μικρότερων εκδοτικών οίκων.

Σε όλο τον Μεσοπόλεμο, παράλληλα, ο Τύπος βρισκόταν σε συνεχή συνομιλία με τον εκδοτικό κόσμο, με δημοσιεύματα να διαφημίζονται σταθερά στις εφημερίδες αλλά και τις δεύτερες να διεκδικούν μερίδιο στην εκδοτική παραγωγή περί την ιστορία, ανταγωνιζόμενες τους εκδοτικούς οίκους.⁵³ Σε μια ενδεικτική περίπτωση συνύφανσης ακαδημαϊκής και εκλαϊκευτικής ιστοριογραφίας, το πρώτο εξάμηνο του 1935 η *Πρωΐτα* κυκλοφόρησε τρία τεύχη⁵⁴ με τίτλο *Ιστορία*, περιλαμβάνοντας μελέτες

49. Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγχρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937)», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 91-114, εδώ σ. 108 και 113.

50. Αναλυτικότερα για τα μεσοπολεμικά εγχειρίδια ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τις ιδεολογικές διαμάχες με τις οποίες συνδέονται βλ. Ekaterini Kyliina Venturas, *L'histoire dans l'enseignement secondaire en Grèce entre les deux guerres : permanences et innovations*, διδ. διατριβή, Paris I – Panthéon – Sorbonne, Παρίσι 1990, ιδίως μέρος Β', κεφ. X και XII, σ. 354-392 και σ. 413-465.

51. Στο εγχειρίδιο του Αδαμαντίου για τη Γ' τάξη του Ελληνικού Σχολείου, λ.χ., το 20% των σελίδων αφιερώνεται στην οθωμανική κυριαρχία και 48% στην Επανάσταση του '21 –έναντι 16% και 51%, αντίστοιχα, σε αυτό των Θεοδωρίδη-Λαζάρου (στο ίδιο, σ. 355).

52. Για το ενδιαφέρον του Ι. Δ. Κολλάρου για τα εγχειρίδια βλ. και Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2011, σ. 103-124.

53. Βλ. και Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο*, ό.π., σ. 39-42.

54. Με τέταρτο ως περιεχόμενα και ευρητήριο των προηγούμενων, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.

από πλήθος παραγόντων⁵⁵ και ακολουθώντας, αντίστοιχα, τη διάκριση ανάμεσα σε αρχαία, μέση και νεωτέρα ιστορία. Κάθε τεύχος συνοδεύεται από «Επιτομή της Παγκοσμίου Ιστορίας», συνολικά 736 σελίδων, όπου εξετάθεντο, εν είδει χρονολογίου σε πλαγιότιτλους, κομβικά γεγονότα της παγκόσμιας πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας, από την προϊστορία ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το τρίτο τεύχος εστίαζε σε στιγμιότυπα της προεπαναστατικής περιόδου και του '21, ενώ στο αντίστοιχο τμήμα της Επιτομής παρετίθετο χρονολόγιο της οθωμανικής κυριαρχίας και της Επανάστασης,⁵⁶ εγγράφοντας έτσι την ελληνική περίπτωση στην παγκόσμια.

Στον αστερισμό του '21⁵⁷

Πέραν της έκτασης που καταλαμβάνει στο εκδοτικό τοπίο του Μεσοπολέμου η Επανάσταση του '21, αγγίζοντας το 55% του σώματος, η παραδειγματική σημασία του ιδρυτικού γεγονότος του ελληνικού κράτους είναι εμφανής στον ίδιο τον τρόπο αναφοράς σε αυτό. Ένα μεγάλο μέρος των βιβλίων υπό εξέταση δεν συνδέονται με το '21 απλώς ως γεγονός, αλλά με άξονα την τομή συνιστά ως καταληκτήρια χρονολογία συνολικότερων επισκοπήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, αν το 1884 η Έκθεση των Μνημείων του Ιερού Αγώνος από τη νεοσύστατη, τότε, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος⁵⁸ αποτέλεσε μια προηγούμενη μεγάλη τομή σε επίπεδο δημόσιας μνήμης γύρω από το '21, το μεγάλο γεγονός που έρχεται να αναπλαισιώσει την παρουσία του Αγώνα στη δημόσια

55. Συνδυάζοντας δημοσιογράφους όπως (τότε) οι Απ. Δασκαλάκης, Γ. Ασπρέας και Αρ. Καμπάνης, με ακαδημαϊκούς όπως οι Αδ. Αδαμαντίου και Κ. Άμαντος, αλλά και τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χρυσόστομο.

56. Πβ. και το πρωτοπόρο εγχείρημα του επιμελητή της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Χρήστου Ι. Βλασσόπουλου (*Ημερολόγιον του αγώνος*, Αθήνα, Δημητράκος, 1930), με αναλυτική παρακολούθηση των γεγονότων μεταξύ 1814-1830.

57. Για την ευρύτερη παρουσία της Επανάστασης πριν την υπό εξέταση περίοδο βλ. Ευστάθιος Πουλιάσης, «“Τα της επαναστάσεως διαμένον κτήμα μόνων των μεμυημένων”»: Το 1821 στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού κράτους (1832-1920)», Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ, Αθήνα 2024, <https://doi.org/10.12681/reh.212> (τελευταία ανάκτηση: 1.4.2025). Για την ιστοριογραφία, βλ. Panagiotis Stathis, «The Historiography of the Greek Revolution of 1821: From Memoirs to National Scholarly History, 1821-1922», *Historiein* 19/2 (2021), <https://doi.org/10.12681/historein.18371> (τελευταία ανάκτηση: 1.4.2025).

58. Αικατερίνη Δερμιτζάκη, *Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: ίδρυση, συλλεκτική πολιτική και άλλες δράσεις (1882-1926)*, διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ, ΠΜΣ Μουσειακές Σπουδές, Αθήνα 2011, ιδίως σ. 181 κ.εξ. Ευχαριστώ την Όλγα Κατσιαρδή-Hering για την επισήμανση.

ζωή κατά τη δεδομένη χρονική συγκυρία δεν είναι άλλο παρά η, καθυστερημένη λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής, επέτειος των 100 χρόνων από την Επανάσταση. Ο αντίκτυπος της επέτειου της δεκαετίας του 1920 διαπερνά κάθε έκδοση που σχετίζεται με το '21 αυτή την περίοδο: έχουμε έργα στην έκδοση των οποίων πρωτοστατεί η Κεντρική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος (ΚΕΕ),⁵⁹ όπως οι *Διαλέξεις της Εθνικής Εκατονταετηρίδος*,⁶⁰ μέχρι και εκδόσεις που ρητά δημοσιεύονται με αφορμή τα 100 χρόνια από την Επανάσταση.

Οι τίτλοι προέρχονται κατά περίπου 1/5 από εκπροσώπους της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας: ακολουθούν κατά σειρά επαγγελματίες δημοσιογράφοι, κληρικοί, στρατιωτικοί και εκπαιδευτικοί. Ως προς τις θεματικές, λαμβάνοντας υπόψη αλληλοεπικαλύψεις, κυριαρχούν η αναφορά σε πρόσωπα (40,3%) και η σύνδεση με συγκεκριμένους τόπους (23,8%), ενώ έπονται η στρατιωτική (11,7%) και η γενική ιστορία (10,2%), ο φιλελληνισμός (8,7%), η Εκκλησία (7,3%), η ανάδειξη πηγών (6,8%), ζητήματα σχετικά με την παιδεία (5,3%), την πολιτική (4,9%), την οικονομία (1,9%) και λοιπές κατηγορίες (6,3%), όπως η ιατρική ή ο Τύπος.

Ανάμεσα στα πρόσωπα-πρωταγωνιστές επικρατούν οι εκδόσεις για τον Ρήγα Βελεστινλή και έπονται οι αντίστοιχες για τους λόρδο Βύρωνα και Ιωάννη Καποδίστρια. Στην κατηγορία αυτή απαντούν κυρίως μικρές βιογραφίες και μονογραφίες⁶¹ –ανάμεσά τους και εκλαϊκευτικές εκδόσεις προς ευρεία διάχυση, ενίοτε και με μυθοπλαστικά στοιχεία–,⁶² εκδόσεις πηγών,⁶³ αλλά και ανατυπώσεις λόγων στη συγκυρία της Εκατονταετηρίδας, ή επετειακές εκθέσεις με αφορμή τα αποκαλυπτήρια σχετικών μνη-

59. Αναλυτικά για το έργο της ΚΕΕ βλ. Χρήστος Τριανταφύλλου, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: Το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933)», *Μνήμων* 34 (2015), σ. 37-66.

60. Το έργο συγκέντρωνε 12 διαλέξεις στον Φ. Σ. «Παρνασσό» από το πρώτο τετράμηνο του 1931, οι οποίες είχαν επαναληφθεί στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιώς (*Διαλέξεις της Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1830-1930*, ΣΩΒ αρ. 64, Αθήνα, Σιδέρης, χ.χ., σ. ζ').

61. Στέλιος Σπεράντσας, *Ο Λόρδος Μπάνρον. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα, Παντογνώστης, 1924· Ε. Κ. Μαυράκης, *Ο Καποδίστριας και η εποχή του*, ΣΩΒ – Πράσινα βιβλία αρ. 46, Αθήνα, Σιδέρης, [1926]· Γιάννης Κ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα, «Τύποις Κωνσταντινουπόλεως», 1931.

62. Βλ. π.χ. Κώστας Πασαγιάννης, *Ο Ρήγας, Γενική Στρατιωτική Επιθεώρησης: Βιβλιοθήκη Στρατιώτου, Παράρτημα 16* (Σεπτ. 1927), Αθήνα, Τύποις Ι. Γ. Παπανικολάου, 1927· Σπύρος Μελάς, *Ο Γέρος του Μωριά. Βιογραφία*, Αθήνα, Σαλίβερς, 1931.

63. Βλ. παραπάνω υποσ. 27.

μείων.⁶⁴ Από την άλλη, κυρίαρχος τόπος αναφοράς είναι το Μεσολόγγι, με βασική χρονολογία έκδοσης το 1926, κατά την επέτειο της Εξόδου, και κεντρική την παρουσία της Επιτροπής Εκατονταετηρίδος της πόλης.⁶⁵

Στο επίπεδο των γενικών ιστοριών για το '21, ξεχωρίζουν δύο ίσως ως εμβληματικότερες: η πρώτη είναι η *Ελληνική Επανάσταση του 1821* από τον Διονύσιο Κόκκινο, οι έξι τόμοι της οποίας άρχισαν να εκδίδονται από το 1931, προσφέροντας στον συγγραφέα το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών το 1933, μετάλλιο από την ΚΕΕ, αλλά και την ιδιότητα του επίτιμου δημότη σε πολλούς δήμους της χώρας, ενώ συστήνεται και στις σχολικές βιβλιοθήκες, μέσω εγκυκλίου του Υπουργείου Παιδείας, να προμηθευτούν το βιβλίο.⁶⁶ Η άλλη δεν είναι παρά η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* του Γιάννη Κορδάτου, ένα βιβλίο που αποτέλεσε μείζονα τομή για τη μεσοπολεμική ιστοριογραφία, θέτοντας τον ταξικό παράγοντα ως αναλυτική κατηγορία στην προσέγγιση της Επανάστασης και εστιάζοντας στον ρόλο κοινωνικών ομάδων που πρωταγωνίστησαν σε αυτή.⁶⁷ Διόλου τυχαία, την *Κοινωνική σημασία* ακολούθησε, έναν χρόνο αργότερα, η *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*⁶⁸ του Κορδάτου, με μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική στρωματογραφία της ύστερης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Υπό μία έννοια, το έργο του Κορδάτου έστρεψε το βλέμμα των ιστορικών προς όσα προηγήθηκαν της Επανάστασης, ενισχύοντας οπτικές που σχετίζονταν με απόπειρες κοινωνιολογίας της

64. Π.χ. *Εκατονταετηρίς του στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Αθήνα 1927· *Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντος του Κωνσταντίνου Κανάρη εν Χίω. 19 Ιουνίου 1927*, Αθήνα [1928].

65. Βλ. λ.χ. Σπυρομίλιος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826. Πατριωτική χορηγία του κυρίου Εμ. Α. Μπενάκη. Εισ τιμήν της εκατονταετηρίδος της εξόδου της ηρωϊκής φρουράς*, επιμ. Ιω. Βλαχογιάννης, Αθήνα, [Γυπογραφείον Σ. Κ. Βλαστού], 1926· *Το ημερολόγιον της πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826 εκ των «Ελληνικών Χρονικών» του Μάγερ. Τελευταία ημέραι – Έξοδος της φρουράς – Θρήνοι του Μεσολογγίου*, επιμ. Γεώργιος Δροσίνης, ΣΩΒ αρ. 43, Ειδική έκδοσις διά την Επιτροπήν της Εκατονταετηρίδος του Μεσολογγίου, Αθήνα 1926. Το Υπουργείο Στρατιωτικών είχε αναλάβει τη δαπάνη έκδοσης 1.000 αντιτύπων του *Ημερολογίου*, προς δωρεάν διανομή σε στρατιωτικές σχολές και στον στρατό (Μπελιά, ΣΩΒ, σ. 163).

66. Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. Α', Αθήνα, Μέλισσα, χ.χ. [6η έκδοση, εικονογραφημένη και βελτιωμένη].

67. Ι. Κ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, Βασιλείου, 1924. Για τη θέση του στην αριστερή ιστορική βιβλιοπαράγωγή του Μεσοπολέμου βλ. το άρθρο του Β. Ζιώγα στον παρόντα τόμο.

68. Ι. Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική Ιστορία*, Αθήνα, Βασιλείου, 1925.

οθωμανικής περιόδου, στις οποίες ο ρόλος του οικονομικού κέρδιζε αναλυτική αυτονομία. Σε κάθε περίπτωση, ήρθε να συστήσει μια παράμετρο που κανένα πρωτότυπο ιστοριογραφικό εγχείρημα δεν μπορούσε πλέον να αγνοήσει, ακόμη κι αν απέρριπτε τη σημασία της.⁶⁹

Τέλος, συναντάμε και καρπούς μιας εκκολαπτόμενης φεμινιστικής γραμματολογίας, ιδίως μέσα από το έργο της Σωτηρίας Αλιμπέρτη για τις *Ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασης*, δημοσιευμένο μετά θάνατον χάρη σε ενέργειες των γιων της, σε συνεργασία με συσταθείσα επιτροπή κυριών που είχε πρόεδρο τη Μαρία Αλεξανδρίδου και αντιπροέδρους τις Μαρία Υψηλάντη και Ελένη Καποδίστρια.⁷⁰ Οι πρωταγωνίστριες του βιβλίου διακρίνονταν με βάση τον τόπο δράσης τους, ενώ χρονολογικά η αφήγηση κάλυπτε έως και τα Ορλωφικά του 1770. Συνοδευόμενο από πλούσια εικονογράφηση, για την οποία είχε ήδη μεριμνήσει και η ίδια η συγγραφέας, λογιζόταν ως το πρώτο μέρος από πολύτομο αφιέρωμα στο οποίο θα περιλαμβάνονταν και βιογραφίες επιφανών Ελληνίδων από την Άλωση του 1453 έως τη συγχρονία –το οποίο, ωστόσο, παρέμεινε αδημοσίευτο.⁷¹

Συμπερασματικά

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ανιχνεύεται ενισχυμένο ενδιαφέρον για τους αιώνες από το τέλος του Βυζαντίου μέχρι και την Επανάσταση του '21. Αν το πρώτο αντιστοιχεί πλέον στη θεσμική εδραίωση του αντίστοιχου πεδίου σπουδών, η δεύτερη συνδέεται με ανανεωμένες προτεραιότητες, επιστημονικές, πολιτικές και κοινωνικές, στην εποχή μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η επέτειος της Εκατονταετηρίδας πυροδοτεί ένα κύμα εκδόσεων που οδηγούν στη διάχυση των εστιών παραγωγής ιστορικού λόγου, εκδόσεις στις οποίες η ηρωική αφήγηση γύρω από την Επανάσταση παραμένει αδιαφιλονίκητη. Την ίδια ώρα, μέσα από το πρίσμα του μαρξισμού αρθρώνεται ένας εναλλακτικός λόγος για το εθνικό παρελθόν, ο οποίος προσκομίζει την κοινωνική διάσταση στην ερμηνεία των αιτίων που οδήγησαν στην Επανάσταση. Αυτό το «κοίταγμα προς

69. Παραδοχή που αποτυπώνεται και σε δύο αντιρρητικές προς τον Κορδάτο εκδόσεις: Απ. Β. Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Μετ' εικόνων και εγγράφων*, Παρίσι, «Αγών», 1927· Τάκης Ν. Πιπινέλης, *Πολιτική ιστορία της Ελλ. Επανάστασης*, Παρίσι, «Αγών», 1928.

70. Σωτηρία Ι. Αλιμπέρτη, *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, Τύποις Στεφ. Ν. Ταρυσσοπούλου, 1933, σ. 3.

71. Στο ίδιο, σ. 481 και 483.

τα πίσω» έρχεται να προστεθεί στις παραμέτρους της αναζήτησης για τους αιώνες ανάμεσα στο Βυζάντιο και το 1821 είτε ως περίοδος προετοιμασίας της δεύτερης, είτε ως ένα συνεχές ξενικών υποδουλώσεων του γένους, είτε ακόμη υπό τη μορφή ψηγμάτων επιστημονικής εξέτασης της περιόδου ως αυτοτελούς πεδίου μελέτης.

Το εκδοτικό δίκτυο, εντός του οποίου αποτυπώνεται αυτή η αναζήτηση, εμφανίζεται πολυδιασπασμένο, με πλήθος εκδοτικούς οίκους χωρίς εξειδίκευση στη βιβλιοπαραγωγή περί την ιστορία και κυριαρχία των αυτοεκδόσεων. Μεταξύ κρατικής μέριμνας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής οργανώνεται γύρω από την επετειακή λογική και διαχέεται δημοσίως ως εμπορικό προϊόν, την ίδια στιγμή που ένα μικρότερο, πλην κομβικό, απευθύνεται σε ένα πιο περιορισμένο, επιστημονικά εγγράμματο κοινό, ακολουθώντας μορφές κυκλοφορίας της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας διαμορφωμένες ήδη από τον 19ο αιώνα. Εμβληματικό δείγμα αυτής της τάσης αποτελεί η συμβολή του ΣΩΒ, μέσω μιας ποικιλόμορφης εκδοτικής πολιτικής, η οποία συνδέεται στενά με τον βενιζελισμό και το έργο του Κ. Άμαντου.

Σε όλα τα παραπάνω κεντρική θεματική σταθερά παραμένει η τοπικότητα, η οποία χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο ποσοστό των εκδόσεων: από τοπικές ιστορίες που εγγράφονται στη μακρά διάρκεια και εκδόσεις αρχαικών πηγών, έως αφηγήσεις για τον ρόλο επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων και περιφερειών στην Επανάσταση του '21 ή στην προετοιμασία της, η εικόνα της πορείας του έθνους προς την ανεξαρτησία φιλοτεχνείται από τοπικές ψηφίδες που εγγράφουν το ειδικό στο γενικό. Το εγχείρημα δεν θα ήταν ασφαλώς εφικτό χωρίς την εξάπλωση της διαθεσιμότητας γραπτών πηγών για την περίοδο, όπως είχε συντελεστεί κατά το β' μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, μέσα από προσπάθειες λογίων όπως ο Νικόλαος Πολίτης και ο Γιάννης Βλαχογιάννης, και θεσμών όπως τα Γενικά Αρχεία του Κράτους.⁷² Πρόκειται, εξάλλου, για μια περίοδο διασποράς και σχετικών τοπικών περιοδικών, που συγκροτούν δεξαμενές ιστορικού, λαογραφικού και γλωσσικού υλικού –ανάμεσά τους τα *Ηπειρωτικά Χρονικά* (1926), το *Αρχείον Πόντου* (1928), τα *Θρακικά* (1928), τα *Θεσσαλικά Χρονικά* (1930) και το *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* (1934).

Την ίδια στιγμή, όμως, δεν θα ήταν αθέμιτο να ιδωθεί η διαδικασία ως απόρροια ενός ρεζιοναλισμού στο πλαίσιο της, εν εξελίξει ακόμη,

---

72. Βλ. για τη συμβολή του, μαζί με σχετικοποίηση της άποψης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821: μια ιδιότυπη σχέση», *Τα Ιστορικά* 69 (2019), σ. 3-14.

ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών στην εθνική επικράτεια, της ένταξης των προσφυγικών πληθυσμών στο εθνικό σώμα και της ανάγκης προβολής συνεκτικών αφηγήσεων για κάθε γεωγραφικό κύτταρο του εθνικού ιστού.⁷³ Υπό αυτή την έννοια, μαζί με τον ρόλο της Επανάστασης ως ιδρυτικού γεγονότος του ελληνικού κράτους αναβαθμίζεται η αξία και της προηγούμενης περιόδου: η μορφή συμμετοχής κάθε τόπου στους εθνικούς αγώνες προβάλλεται ως «νόμισμα» που εξαργυρώνει τη νομιμότητα συμπερίληψής του στο εθνικό αφήγημα.⁷⁴ Αλλά υπό το πλήθος των εκδόσεων με έμφαση στην τοπικότητα, ιδίως μάλιστα πίσω από αντιπαράθεσεις όπως αυτή μεταξύ Γ. Βλαχογιάννη και Σ. Κουγέα, αντηχεί ο παλμός μιας σοβούσας κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης, όπου το ερώτημα για το ποιος θεωρείται έγκυρος φορέας ιστορικού λόγου⁷⁵ συμπλέκεται με τη διεκδίκηση εγκυρότητας στην εθνική αλήθεια.⁷⁶ Πρόκειται για μία ακόμη όψη του τρόπου με τον οποίο η ιστοριογραφία, ακαδημαϊκή ή ερασιτεχνική, λειτουργεί ως μοχλός πολιτικής διεκδίκησης –όχι μόνο των εθνικών δικαίων, αλλά και εντός ενός κράτους, στη λειτουργία του οποίου ο βαθμός συμμετοχής των συλλογικών υποκειμένων γίνεται ενδεχομένως αντιληπτός ως μη ισότιμος.

73. Βλ. τις παρατηρήσεις της Αιμ. Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, ό.π., για τις σχετικές πρακτικές των συλλόγων στη Θράκη. Πβ. επίσης George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ κ.α., University of California Press, 1983, σ. 273-302.

74. Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «Η τοπική ιστορία μας», *Σύμμικτα Δ'*, τ. Α', ό.π., σ. 158: «Για τις ξένες χώρες, όσες έζησαν κανονικά αυτοκυβέρνητες, ή κύρια ιστορία τους είναι ή ιστορία αυτής τής κρατικής τους ύπόστασης. [...] Στόν τόπο μας, όμως, πού έζησε τά χρόνια τής ανάπτυξης του κάτω από ξένο ζυγό, τò κεντρικό όργανο τής εθνικής του έκφρασης διασπάσθηκε σέ χίλια κομμάτια· καθένα από αυτά τά κομμάτια έχει τήν ιστορία του, πού πρέπει νά μελετηθεί προσεκτικά για νά προκύψει από όλες μαζί ή ποιίλη και πολύφωνη άρμονία πού είναι τò χαρακτηριστικό τού νέου έλλητισμού».

75. Πβ. Vangelis Karamanolakis, «Who is the Historian? The Formation of Modern Greek History and the Historical Community in the Short Twentieth Century», *Historein* 19/2 (2021), <https://doi.org/10.12681/historein.25282> (τελευταία ανάκτηση: 1.4.2025).

76. Πβ. το σχόλιο της Έφης Γαζή στο Αντ. Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομειλίας και ενότητα», ό.π., σ. 171, σημ. 1.

SUMMARY

Nikos Theodoropoulos, ‘*Polyvocal harmony*’? *Towards an overview of publications on early Modern Greek history during the Interwar*

How did publishing activity in interwar Greece contribute to shaping historical consciousness regarding the late medieval and early modern periods of the national past? Drawing on a corpus of 357 independent publications produced between 1922 and 1936 that focus on the period from late Byzantium to the Revolution of 1821, this study offers a quantitative analysis based on bibliographical features and authorial roles, as well as a categorization based on their themes, genres and chronological references. Within a pluralistic publishing space, characterized by diverse professional background of authors and a historiographical production dispersed across numerous publishing and printing houses, the key role of academic historiography is made evident, alongside the prominence of locality as an element in a wide range of works. Special attention is given to the role of institutional publishers, such as the “Association for the Promotion of Useful Books” [Syllogos pros Diadosin Ofelimon Vivlion] and the Academy of Athens, in conjunction with the dynamics of the Centenary of the 1821 Revolution as well as the contribution of individuals such as Konstantinos Amantos to the organization and development of the field. In this context, history emerges not only as a discourse on the past, but also as an instrument for the cultural unification of the national space, particularly in the aftermath of the Asia Minor Catastrophe and the territorial expansion of the Greek state.

